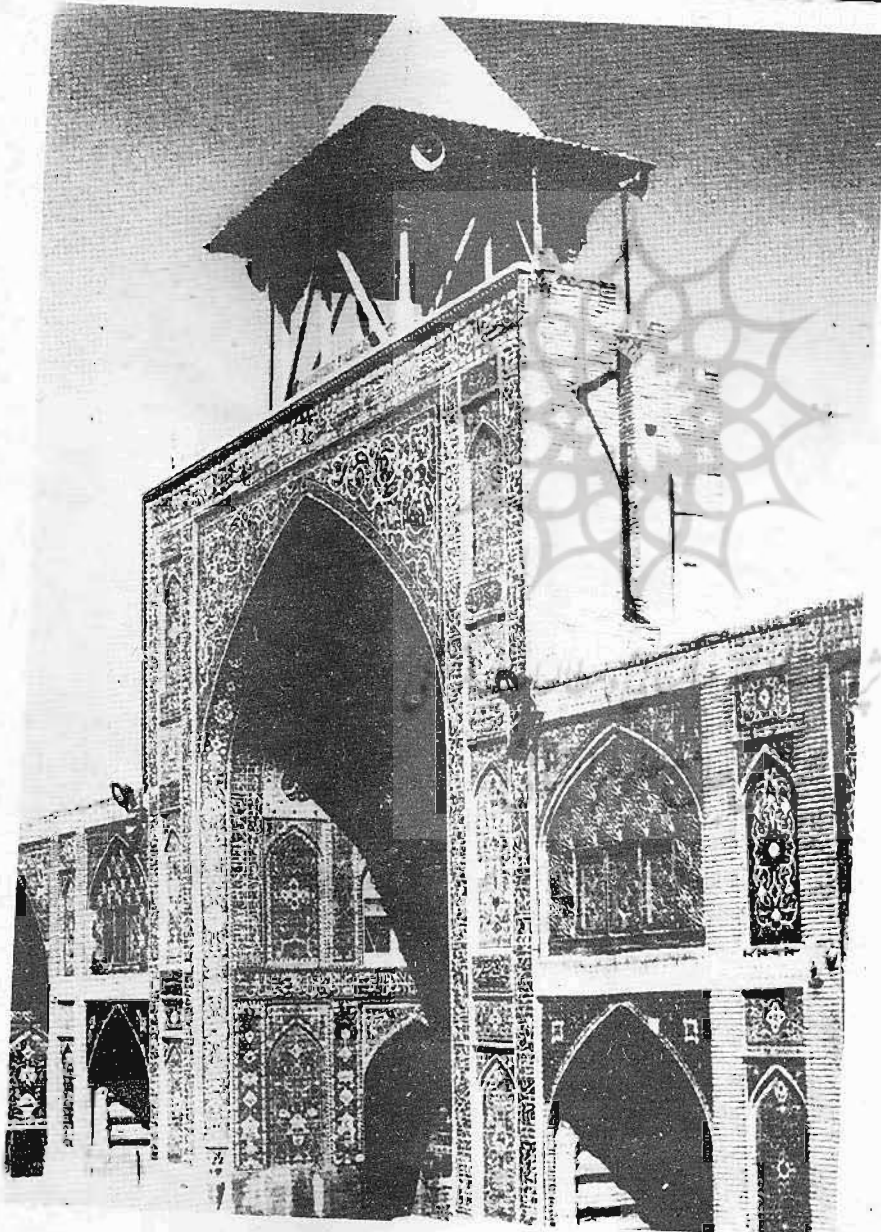

مسجد سید اصفهان

محمود ما هر نقش

مسجد سید اصفهان، که در ضلع جنوبی خیابان مسجد سید، در فاصله کمی از خیابان چهارباغ واقع است، یکی از مساجدی است، که ساختمان آن در اواخر قرن دوازدهم هجری قمری آغاز شد و در اواسط قرن سیزدهم، زیر نظر مرحوم حجت الاسلام سید محمد باقر شفتی، معروف به سید رشتی، به اتمام رسید، لیکن بخشی از تزئینات آن ناتمام ماند. این مسجد از حیث مطالعه معماری و هنر کاشیکاری (گروه کشی، خط بنایی و کاشی هفت رنگ) در ردیف بهترین آثار قرن ۳ هجری است. مسجد سید، همانند دیگر مساجد اصفهان، با ایوانها و شبستانهای بزرگ بنا شده، سه محله بیدآباد، کوی باغ کلم، حمام دوقلی (دوقلو) و کوچه شیخها را بهم مرتبط می‌سازد.

پیش از آنکه خیابان مسجد سید ساخته شود، در شمالی مسجد، که به در زنجیر معروف است، به درون بازار بیدآباد باز می‌شد. بازار بیدآباد، با چهارسو و کوچه‌های اطرافش، یکی از بزرگترین محلات اصفهان بود، که با تخریب بناها و احداث خیابان، بخشی از آن که شامل چهارسو نیز می‌شد، ویران گردید، به طوری که امروزه، تنها بازارچه‌ای از آن باقی‌ست. مسجد سید دارای چهار در ورودی،

ایوان شمالی مسجد سید، دو راهروی ورودی و جایگاه مؤذن.

به شرح زیر است: در زنجیر، که در شمال بنا واقع شده است و از آن سخن گفتیم؛ در شمال شرقی، که از مقبره آقا سید محمد باقر شفتی - بانی مسجد - به راهروی شمالی مسجد باز می شود؛ در جنوب شرقی، که سردری رفیع دارد و از طریق راهروی سرپوشیده (دالان) به صحن مسجد راه می دهد؛ و در جنوب غربی، معروف به در ملا علی میرزا (مؤذن خوش صدا و مورد اعتماد سید) که به حلقه باغ کلم گشوده می شود.

این مسجد به وسیله حجت الاسلام حاج سید محمد باقر شفتی، که از روحانیون بزرگ اصفهان و از مراجع عالیقدر تشیع در زمان خود بود، به سال ۱۱۸۰ هجری قمری، پایه گذاری شد و ساختمان آن تا سال ۱۲۶۰ هجری قمری به طول انجامید. (بعضی سورخان، این مدت را از اوایل قرن سیزدهم تا اوایل قرن چهاردهم، ذکر کرده اند.) کاشیکاری و تزیینات داخلی آن در طی نیمه دوم قرن سیزدهم ادامه یافت و چون عمر حجت الاسلام کفایت نکرد، قسمتی از آن به وسیله فرزندش حاج سید اسدالله (معروف به سید ثانی) و بخشی، به همت نوه اش حاج سید محمد باقر تکمیل گردید. باقیمانده کار به وسیله افراد دیگر دنبال شد، که هنوز هم ادامه دارد.

وسعت مسجد سید، با طول ۹۵ متر و عرض ۸۵ متر، بر ۸۰۷۵ متر مربع بالغ می شود و بنای آن چهار ایوانی است.

پس از انقراض سلسله صفویه، با رکودی که گریبانگیر وضع اقتصاد کشور شد و در حدود دو قرن به طول انجامید، کاشیکاری و به طور کلی، مسجدسازی دچار وقفه گردید و دیگر مسجد بزرگی نظیر مساجد دوره صفویه ساخته نشد، و آنچه گاه و بیگاه ساخته شد مسجدهایی کوچک و با تزیین ساده بود.

***

مشهور است که زمین مسجد سید را فتحعلی خان اعتماد الدوله، وزیر شاه سلطان حسین، خریداری کرد، تا در آن مسجدی بنا کند. اما در اثر هجوم افغان ها، کار به تأخیر افتاد، تا اینکه حجت الاسلام حاج سید محمد باقر شفتی، به این کار بزرگ دست زد.

سر در شمالی مسجد، که آن را در اصلی گفته اند، دری ست رفیع با دو سکو از سنگ پارسی که در طرفین آن با تزییناتی از کاشی هفت رنگ گل و بته و کتیبه هایی به خط ثلث، جای گرفته اند. مقرنس کاری بالای در و سکوها در دهه اخیر ساخته، آغاز به تزیین شده اند، و کتیبه های اطراف سردر، که به خط ثلث سفید و زرد، بر زمینه کاشی لاجوردی نوشته شده اند، شامل سوره های قدر، کوثر، جمعه، بعضی آیات سوره یاسین (یس) و آیه الکرسی هستند و نویسندگان آنها، حبیب اله فضائلی (از خطاطان بنام اصفهان و نویسنده کتاب اطلس خط)، کهرنگی و جواد علی کربلایی ذکر شده اند. نام کاشی پز آنها، حاج سید حسین موسوی و تاریخ کاشیکاری بر کتیبه های این سردر، ۱۲۷۷ و ۱۳۳۷ شمسی منعکس شده است.

سردر جنوب غربی، سردری ست رفیع، مزین به کاشی های هفت رنگ و کتیبه ها و اسپرهای مکتوب. کتیبه بالای این سردر، بعد از جمله **قال الله تعالی**، آیه ۱۳ و نیمی از آیه ۱۴ از سوره رعد دیده می شود. در پایان آن رقم زیر آمده است.

«کتبه محمد باقر الشیرازی فی شهر معزم الحرام سنه ۱۳۱۱»

زمان نصب کاشی های این سردر، به سال ۱۳۱۱ مربوط است، که از کتیبه داخل گنبد، که به قلم محمد باقر شیرازی

است، گرده برداری شده است.

در اسپرهای طرفین این سردر، اشعار زیر به خط نستعلیق سفید بر زمینه زرد کاشی خشت لاجوردی رنگ نوشته شده است:

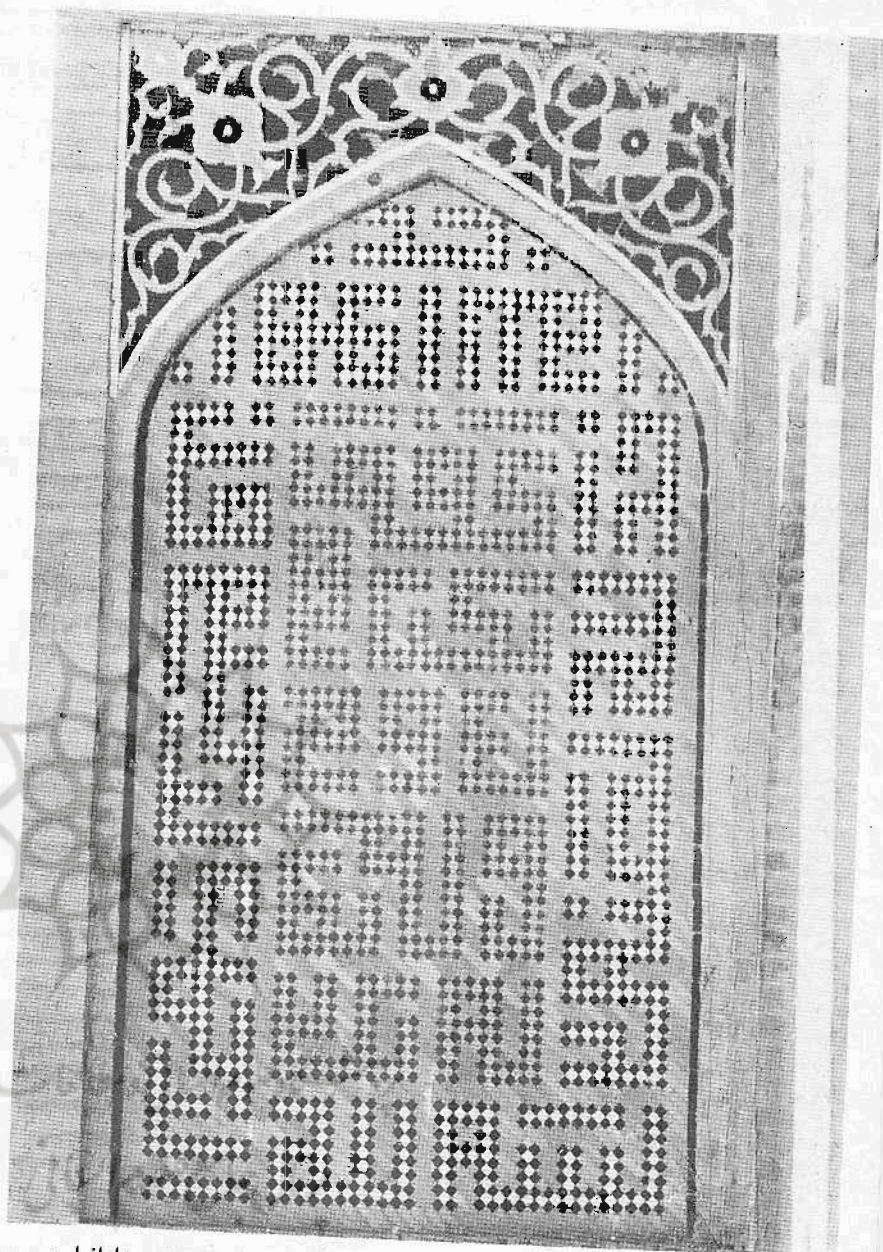
گشاد باب عنایات ایزد متعال
دری نهاد سلیمان بمسجد اقصی
که باب کعبه فیض است و قبله اقیال
یکی ز غیب بتاریخ آن در آمد و گفت
گشود باز خدا باب کعبه اجلال
«عبدالمنذوب اسدالله غفرله و سترذنبه
سنه ۱۳۱۱»

توضیح: کاشی های مصرع نخست از این رفته و جای آن خالی است.

سردر جنوب شرقی، که به در حمام دوقلی معروف است، جلوخانی وسیع دارد که از کف کوچه در حدود سه پله بلندتر است. این سردر، مانند نگینی در طول کوچه می درخشد و با کاشی های هفت رنگ از گل و بته و کتیبه هایی تزیین شده است. در دوسوی آن دو حجره قرار دارد که در عرضشان دوارسی (درهای چوبی مشکی که به طور قائم حرکت می کند) با گره سازی بسیار زیبا تعبیه شده است. در بالای این سردر، کتیبه بی ست که بر آن به خط ثلث سفید، بر زمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ، بعد از جمله **قال الله تعالی**، آیات ۱۳ و ۱۴ و نیمی از آیه ۱۵ سوره رعد نوشته شده، در پایان، عبارت «کتبه محمد باقر الشیرازی» به چشم می خورد.

بر کتیبه نمای خارجی همین سردر، به خط ثلث سفید بر کاشی لاجوردی رنگ، بعد از جمله **قال الله تبارک و تعالی**، آیات ۳۴، ۳۵ و ۳۶ از سوره نور نوشته شده، کتیبه به عبارت زیر ختم می شود:

«صدق الله العلی العظیم و صدق رسول النبی الکریم فی سنه ۱۲۹۵. کتبه

اصفهان - مسجد سید، خط بنائی سدرگی
(سوره توحید).

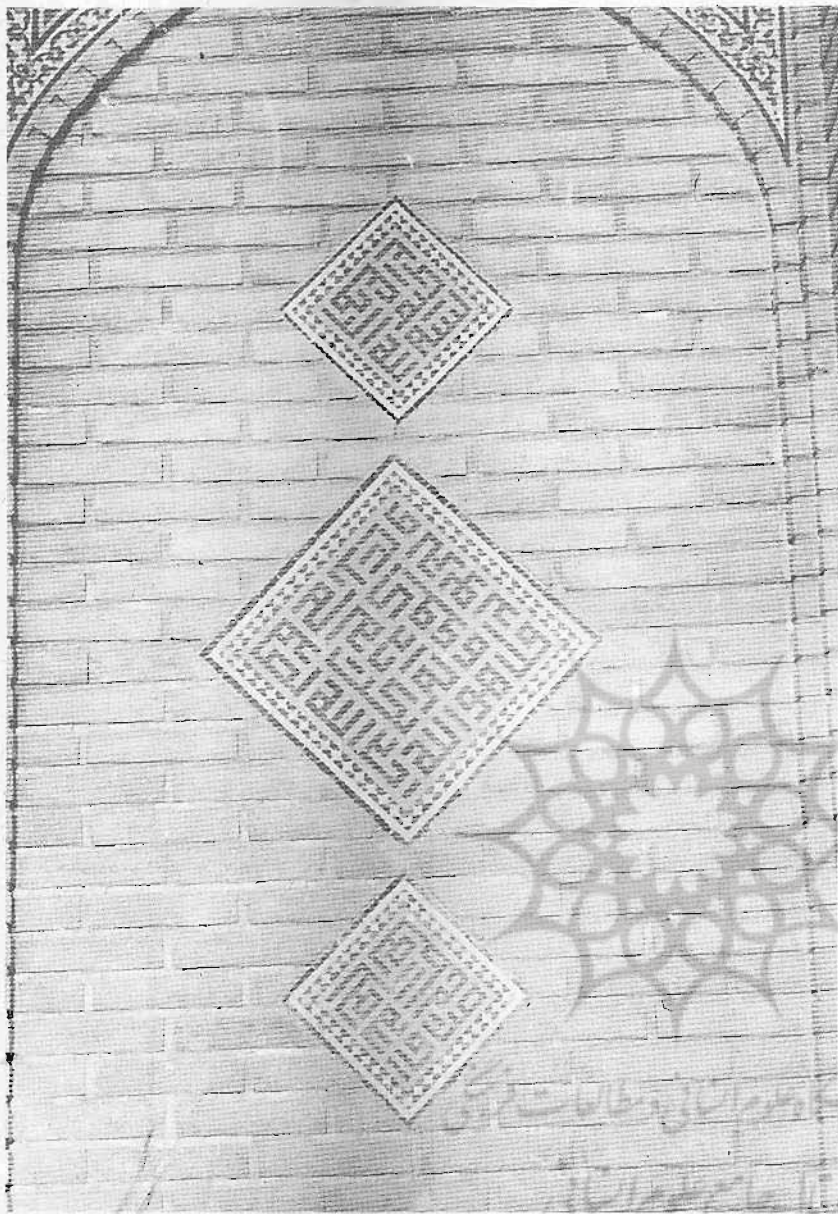
بود هر خیر در عالم زگردون تا اید باقی
شود آن خیر را راغب بود آن فیض را بانی
چه شد خاک صفاهان از غبار مقدس زینت
بهرجا طویای دیده شد کحل صفاهانی
کتابه اسدالله شهربرجالی ۱۳۱۱
دری بر کعبه بگشود کز ارکان بنیانش
خجل شد مسجد اقصی ز فرط سست بنیانی
کتابه اسدالله شهربرجالی ۱۳۱۱
سزدگر عرش اعظم دانی این دارالعباده را
نگنجد عرش واجب کز درون فرش امکانی

موزه‌ها - شماره ۱

رواج مذهب جعفر چو شد پیدا از این مسجد
بگو تاریخ او طغرل، رواج مذهب جعفر
در قسمت فوقانی اسپرهای طرفین
سردر، دو بیت شعر به خط نستعلیق سفید
برزمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ، به
شرح زیر نوشته شده است:
سلیل حجة الاسلام فخرالصادقین جعفر
که دارد حلم جعفر، صدق بود زهد سلمانی
نشد ترویج از اسلام ز آبادی عظام او
نه اسمی بود ز سلام و نه نامی از سلمانی

محمد باقر الشریف الشیرازی». همچنین در
بالای عبارت «فی سنه ۱۲۹۵» نوشته شده:
«سنه ۱۳۱۱»، که رقم اخیر به تاریخ
نصب کاشی‌های سردر مربوط است، که از
کتیبه‌های داخلی مسجد، گرده برداری شده
است.

در زیر دو گلدان اسپر بالای کتیبه
در دولوحه به خط نستعلیق سفید، برزمینه
کاشی خشت لاجوردی دیده می‌شود، که
بر آنها می‌توان بیت زیر را خواند:

بنا شد کعبه و مشعرولی در قدر و جاه آمد
برفعت مشعر اول برتبت کعبه ثانی
چه شد مفتوح این باب العطا جمعی زدانایان
بی تاریخ اوگشتند غرق بحر حیرانی
در آن محفل یکی از اهل دل داخل شد و گفتا
بسوی ماگشود ابواب رحمت لطف یزدانی

۱۳۱۱

در اطراف حاشیه‌های اسپرهای
طرفین این سردر، مشرف به جاده مجاور،
اشعار دیگری به خط نستعلیق سفید برزمینه
کاشی لاجوردی رنگ به شرح زیر نوشته
شده است:

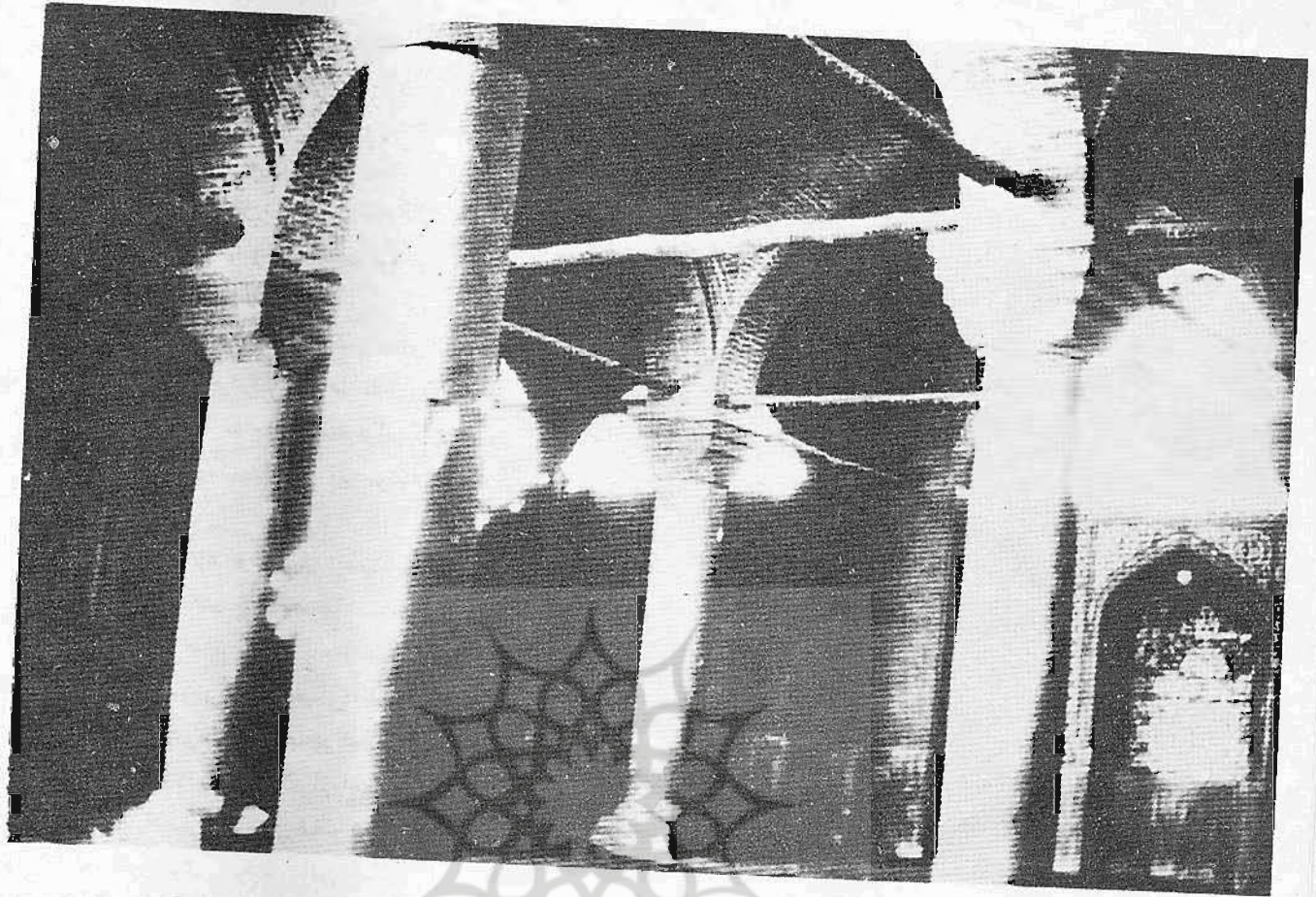
خلف حجة الاسلام و سلیل اطياب
غوث ایتام غیاث ضعفا ملجأ ناس
کز ششم حجة و هفتم بودش نام و نسب
بوالحسن سیرت موسی کف و عیسی انفاس
مسجدی را که پدر کرد بنا همچو خلیل
این پسر کرد ز اتمام مصون از اطماس
بانی مسجد اقصی بود و کفو حرم
زانکه سردقتر تقوی بودش اس اساس
چونکه فرمود به تزئین درون سعی بلیغ
نیز پرداخت باین سردر و باب و کریاس
هاتفی از پی تاریخ ندا داد ز غیب
فتح الباب الی الجنة استا نلناس
در قسمت پایین جرز کاشیکاری چپ
سردر، به خط نستعلیق مشکی برزمینه زرد
نوشته شده است:

خط بنایی ساده روی سطوح دیوارهای مسجد سید.
الف- مربع قناس اول : بسم الله الرحمن الرحيم
ب- مربع قناس دوم : سورة توحيد
ب- مربع قناس سوم : صدق الله العلي العظيم

است. در زاویه راهروی شرقی دری است
که به مقبره حاج سید محمد باقر شفتی راه
می‌دهد و در زاویه غربی آن در حوضخانه
یا چهارگاو سابق قرار دارد. داخل هشتی،
روبروی در زنجیر، سنگایی نصب شده که
اطراف آن به شکل کتیبه به شرح زیر
حکاکی شده است:

«رنا صل علی احمد خیر المرسلینا
و علی صاحب العوض امیر المؤمنینا و علی
فاطمة الزهرا ام الاطینا و علی السبطين و

«جاروب کش آستانه جلیل شهدی
حسینعلی از خواننده التماس دعا [دارد]». در
زنجیر در قسمت عقبی ایوان
شمالی مسجد قرار دارد و به وسیله یک
هشتی و دوراهرو از اطراف ایوان به صحن
مسجد مرتبط می‌شود. فضای این دوراهرو،
ایوان شمالی را در خود جا داده است.
کاشیکاری هشتی آن در دهه اخیر به وسیله
بانیان خیر انجام گرفته، دیوار راهروها
آجری و به حالت اولیه خود باقی مانده

شبستان جنوب غربی مسجد سید.

السجاد زين العابديناً و علي الباقر والصادق
 علماً و يقيناً و علي الكاظم موسى والرضا
 فضلاً و ديناً والتقى خاشع الباط بالوجود
 يميناً و علي الهادي الذي اشرق كالشمس
 جبيناً والزكي العسكري الحسن الخلق اميناً
 و علي القائم بالقسط مغيباً و معيناً آل ياسين
 الهداة الطيبين الطاهريناً ربنا سيدنا صل
 عليهم اجمعيناً»

***

مسجد سید اصفهان چهار ایوانی است. ایوان شمالی با کاشی‌های خشت هفت رنگ گل و بته واسلیمی و کتیبه‌هایی در داخل و خارج تزئین شده، و ایوان جنوبی در جلوی شبستان زیرگنبد واقع است. ایوان‌های طرفین شرق و غرب، در جلوی

دوشبستان زمستانی قرار دارند. عمق این دو ایوان در حدود دو متر است و هر دو از تزئینات گره‌کاری خاصی برخوردارند. دو شبستان بزرگ در طرفین شرق و غرب که از کف مسجد گودترند، ساخته شده، با پله‌هایی از دوطاق‌های شمال شرقی و شمال غربی، به صحن مسجد مرتبط می‌شوند. ضمناً دو پله از داخل ایوان‌های شرقی و غربی، صحن مسجد را به این شبستان‌ها متصل می‌کنند. این شبستان‌ها چون یک و نیم تا دو متر از کف صحن مسجد گودترند در زمستان گرم و در تابستان خنک می‌باشند. نور این شبستان‌ها به وسیله طاق‌نماها و شبکه‌های آجری بسیار زیبا تأمین شده است. این طاق‌نماها از آجر ساخته شده‌اند و پشت بغل قوس‌هایشان با کاشی‌گره‌سازی شده است و اطراف

کاشیکاری را با هره آجری به عرض پنج سانتیمتر، قابسازی کرده‌اند.

چهار بهتابی، دوتا در طرف شرقی و دوتا در طرف غربی مسجد، ساخته شده‌اند که هر زوج آنها، یکی از ایوان‌های شرقی و غربی را در میان گرفته‌اند. ورود به بهتابی‌های شمالی، از راه پله‌هایی صورت می‌گیرد که در شمال شرقی و شمال غربی صحن مسجد واقع شده‌اند و پله‌های مربوط به دو بهتابی جنوبی در داخل دالان‌های در جنوب شرقی و در جنوب غربی قرار دارند.

در اطراف ایوان‌ها اطاق‌هایی ساخته‌اند که محل سکونت طلاب علوم دینی بوده است. بالای در اطاق‌ها، که به شکل قوسی ساخته شده، همچنین پشت بغل قوس‌ها و اسپرها گره‌سازی شده خط

بنایی و خط نستعلیق با کاشی‌های رنگارنگ تزیین یافته، که به شرح آن خواهیم پرداخت.

در مهتابی شمال شرقی بر چهار اسپر، به خط بنایی سفید و زرد معرق، برزمینه فیروزه‌ای عبارت زیر نوشته شده است:

«قال الله تبارک و تعالی انما یعر مساجدالله من آن بالله والیوم الاخر».

و در ذیل این چهار اسپر، به خط نستعلیق سفید معرق برزمینه کاشی لاجوردی رنگ، اشعار زیر به چشم می‌خورد:

«گفتا بوصی خود نبی مطلق

نشاخت ترا کسی بغیر از من و حق

حق را نشاخت کس بغیر از تو و من

نشاخت سرا کسی بغیر از تو و حق»

«مسلم است علی را همه صفات صمد

بغیر از این دو صفت لم یلد و لم یولد

به احمد و به احد جز از او نیایی راه

که مظهر احد است و خلیفه احمد»

پشت بغل قوسها با انواع

گره‌کشی‌ها از کاشی معرق پوشیده شده،

منظری نفیس پدید آورده است.

در مهتابی جنوب شرقی، بر چهار

اسپر به خط بنایی مشکی معرق برزمینه

کاشی سفید، سوره ماعون نوشته شده، در

یک مربع بزرگ، آیه ۵۱ از سوره قلم به

چشم می‌خورد. در ذیل اسپرهای چهار

گانه شمال و جنوب این مهتابی، به خط

نستعلیق سفید برزمینه لاجوردی رنگ،

اشعار زیر نوشته است:

«گفتا بوصی خود نبی مطلق

نشاخت مرا کسی بغیر از تو و حق

حق را نشاخت کس بغیر از من و تو

نشاخت تو را کسی بغیر از من و حق»

«دوش احمد زد قدم بتها شکست از هم علی

ساخت ویران کفر را از امر حق آندم علی

آنکه از تیغش سپر افکند جبریل امین

بود سیف‌الله فوق ایدیهم علی»

در مهتابی شمال غربی مسجد، به

خط بنایی معرق سفید و زرد، برزمینه فیروزه‌ای رنگ، سوره اخلاص نوشته شده، در زیر چهار اسپر شمال و جنوب آن به خط نستعلیق سفید معرق برزمینه لاجوردی، اشعار ذیل دیده می‌شود:

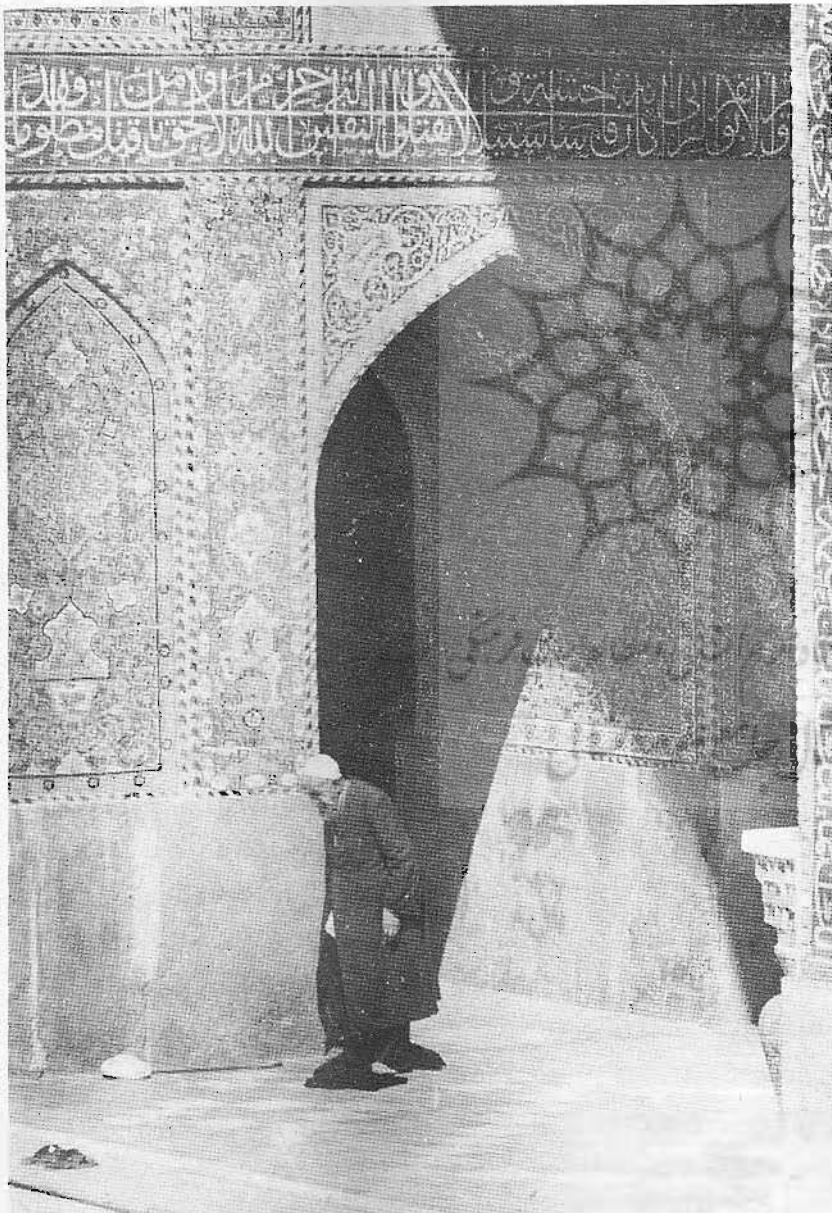
«احمد که شه سریر لولاک آمد

جانیست کز آرایش تن پاک آمد

یک حرف ز مجموعه عز و شرفش

لولاک لما خلقت الافلاک آمد.»

«دریای سپهر کافتابست کفش

نقش و نگار کاشیکاری‌های ایوان شمالی مسجد سید

نبرد چو علی گوهری اندر صدقش
خورشید بدر گهش شود همچو هلال*
تا عکس دهد بماه در نجش**

مهتابی جنوب غربی مسجد، همانند
مهتابی شمال غربی تزیین شده، که شرح
آن گذشت و خطوط بنایی چهار اسپر آن به
رنگ سفید و زرد برزمینه فیروزه‌یی معرق
و شامل سوره کوثر است.

در لبه مهتابی‌ها جان پناهی به ارتفاع
تقریبی چهل سانتیمتر ساخته شده،
ناودانهایی از سنگ پارسی به طول تقریبی
شصت سانتیمتر در زیر جان پناه تعبیه شده
است. در فاصله مهتابی‌های جنوبی و
شمالی، در شرق مسجد، ساختمانی پشت
به ایوان شرقی قرار دارد که مدوس خوانده
می‌شود و محل تدریس حجت‌الاسلام شفتی
بوده است.

صحن مسجد سید از چهار طرف با
ایوانهای رفیع و طاقنماهای شبستان‌های
شرق و غرب، محصور شده، که همه از
کاشی‌های رنگارنگ و درهای چوبی،
گرمساز شده، زینت یافته‌اند. در وسط
صحن حوضی بزرگ برای وضو ساختن تعبیه
شده، لبه پیرامون آن را از سنگ پارسی
تراشیده‌اند. در دو طرف حوض، دو مهتابی
وسیع به ارتفاع چهل سانتیمتر از کف صحن
مسجد ساخته‌اند و اطراف آنها را با سنگ
پارسی محکم کرده‌اند و کف مهتابی‌ها را
با آجر چهارگوش فرش کرده‌اند. در جنوب
این دو مهتابی، دو محراب به عمق سی
سانتیمتر از کف مهتابیها، تعبیه شده که
محل نماز امام جماعت است. این محراب
ها معمولاً به ابعاد دو متر در یک متر ساخته
می‌شوند، که محل قبله را تعیین کنند. در
بعضی از مساجد که ساختمان رو به قبله
نیست، با ساختن چنین محرابی یا با چند
وجهی کردن دیواره محراب، قبله را
مشخص می‌سازند. این مهتابی‌ها در

فصل تابستان محل نماز صبح و شب
هستند. کف صحن مسجد از سنگ پارسی
مفروش است. به طور کلی ساختن این
مهتابی برای این بوده است که محل
نمازگزار را از دیگران جدا کند. (چون
صحن مسجد، سه محله را به یکدیگر مربوط
می‌سازد و محل عبور مردم است و بنحوی
می‌بایست محل نمازگزاران از عابریان جدا
شود).

در زاویه شمال غربی مسجد - در
کنار آبریزگاه - سرپوشیده‌ای دارای طاق
و چشمه تعبیه شده که در وسط آن، حوضی
بزرگ برای وضو ساختن در زمستان ایجاد
شده است. در شمال آن، چهارگاو که
شامل یک مادر چاه و چرخ آبکشی و
گاورو می‌شد و سابقاً آب مسجد را تأمین
می‌کرد، ساخته شده بود، که امروزه از
این مجموعه اثری نیست و محل آن به
دستشویی‌های مجهز به آب لوله‌کشی بدل
شده، نقش وضوخانه عمومی را ایفا
می‌کند.

همانطور که گفته شد، مسجد سید
اصفهان، چهار ایوانی است و ایوان شمالی
آن در وسط راهروی ورودی مسجد قرار
دارد. در بالای این ایوان محلی برای
مؤذن تعبیه شده که او را از گزند آفتاب و
باران مصون می‌دارد. کف ایوان به اندازه
ده سانتیمتر از کف صحن مسجد بلندتر
و با کاشی فیروزه‌یی رنگ، مفروش شده
است. در جنوب ایوان یک لبه سنگی به
عرض و ارتفاع ۱۵ سانتیمتر، محل نماز-
گزاران را از صحن مسجد جدا می‌سازد. ازاره
پیرامون ایوان از سنگ پارسی است و
تزیینات بالای آن به این صورت است که
روی ستونها از کاشی خشت هفت رنگ
با نقش گل و بته، و متن سطوح از کاشی
منقوش به طرح‌های گل و بته و اسلیمی و
اشعاری به خط نستعلیق و کتیبه‌هایی به

شرح زیر پوشیده شده است:

بر کتیبه درون ایوان، زیر قوس، به
خط ثلث سفید برزمینه کاشی خشت
لاجوردی رنگ، بعد از جمله **قال الله**
تبارک و تعالی، آیات ۳۴، ۳۵ و ۳۶ از
سوره نور را نوشته‌اند و متن نوشته‌های
کتیبه به عبارت زیر ختم می‌شود:

صدق الله العلی العظیم کتب محمد باقر
الشریف الشیرازی فی سنه ۱۲۵۹

کتیبه داخل ایوان، به خط ثلث
شامل آیه ۳۶ تا نیمه آیه ۳۲ از سوره
اسری است و تاریخ آن در آخر کتیبه، سال
۱۲۹۹ هجری ذکر شده است.

در بالای دوپشت بغل کاشیکاری
داخل ایوان، به خط نستعلیق لاجوردی
رنگ برزمینه کاشی خشت سفید، اشعار
زیر نوشته شده است:

نخل پاک حجة الاسلام آن میرهمام
جعفر ثانی کز اول شد ملاذ خاص و عام
بانی اتمام این صفا چه شد گوئی که گفت
ایزدش بساذا جزایت خیر فی دارالسلام
از خرد کردم سؤال از سال تاریخش جواب
گفت طوبی لک چه شد این صفا عالی تمام
پا بنه اندر مقامان بهر تاریخش بگو
صفا مسجد بیامد قبله گاه خاص و عام
در داخل ایوان در دواسر بزرگ،
به خط نستعلیق مشکی برزمینه کاشی
خشت زرد رنگ نوشته شده:

«انا مدینه العلم و علی بابها ۱۳۰۷»

کتیبه نمای خارجی ایوان شمالی،
به خط ثلث سفید برزمینه لاجوردی رنگ،
شامل آیه ۲۵ و نیمی از آیه ۴۵ از سوره
اسری است و قسمت آخر کتیبه، به عبارت
زیر ختم می‌شود:

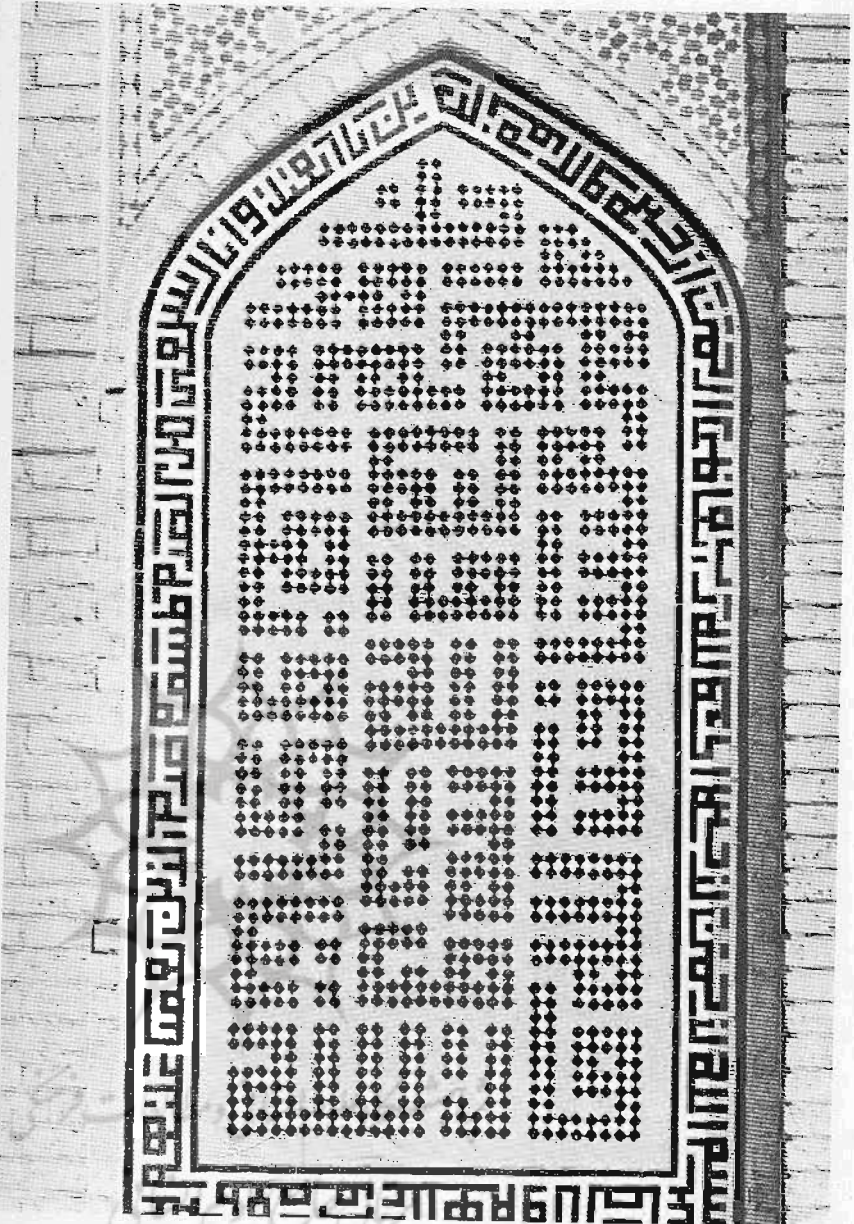
«کتبه محمد باقر الشیرازی
الاثنی فی سنه سب و خمسين و مائین بعد
الالف».

(غیر از این تاریخ در دو قسمت از

در زیر مصراع (بدانا از بی تاریخ
 اتماش خردگفتا) نام استاد سازنده
 کاشی‌ها به شرح زیر ذکر شده است:
 «عمل آقا جان کاشی‌پز غفرله»
 در زیر گلدانهای سنگی طرفین ایوان،
 نام حجار به شرح زیر آمده است:
 «عمل کمترین حسن ابن حسینعلی
 حجار سنه ۱۳۰۹ التماس دعا سنه ۱۳۰۹»
 و به خط نستعلیق سفید، بر زمینه
 مشکی در سمت راست ستون سنگی نوشته
 شده است:

«خادم بیت‌الله حسینعلی ۱۳۰۸»
 بر قسمت پائین ستون سنگی سمت
 چپ ایوان می‌بینیم:
 «هاجی (کذا) اسمعیل حجار»
 «التماس دعا دارم سنه ۱۳۰۹»
 بر دیوار شمالی ایوان در ردیف
 حاشیه‌های گلدان، به خط نستعلیق ریز
 لاجوردی، بر زمینه کاشی خشت سفید و
 صورتی، اشعار زیر را در دوازده لوحه
 کوچک می‌خوانیم:

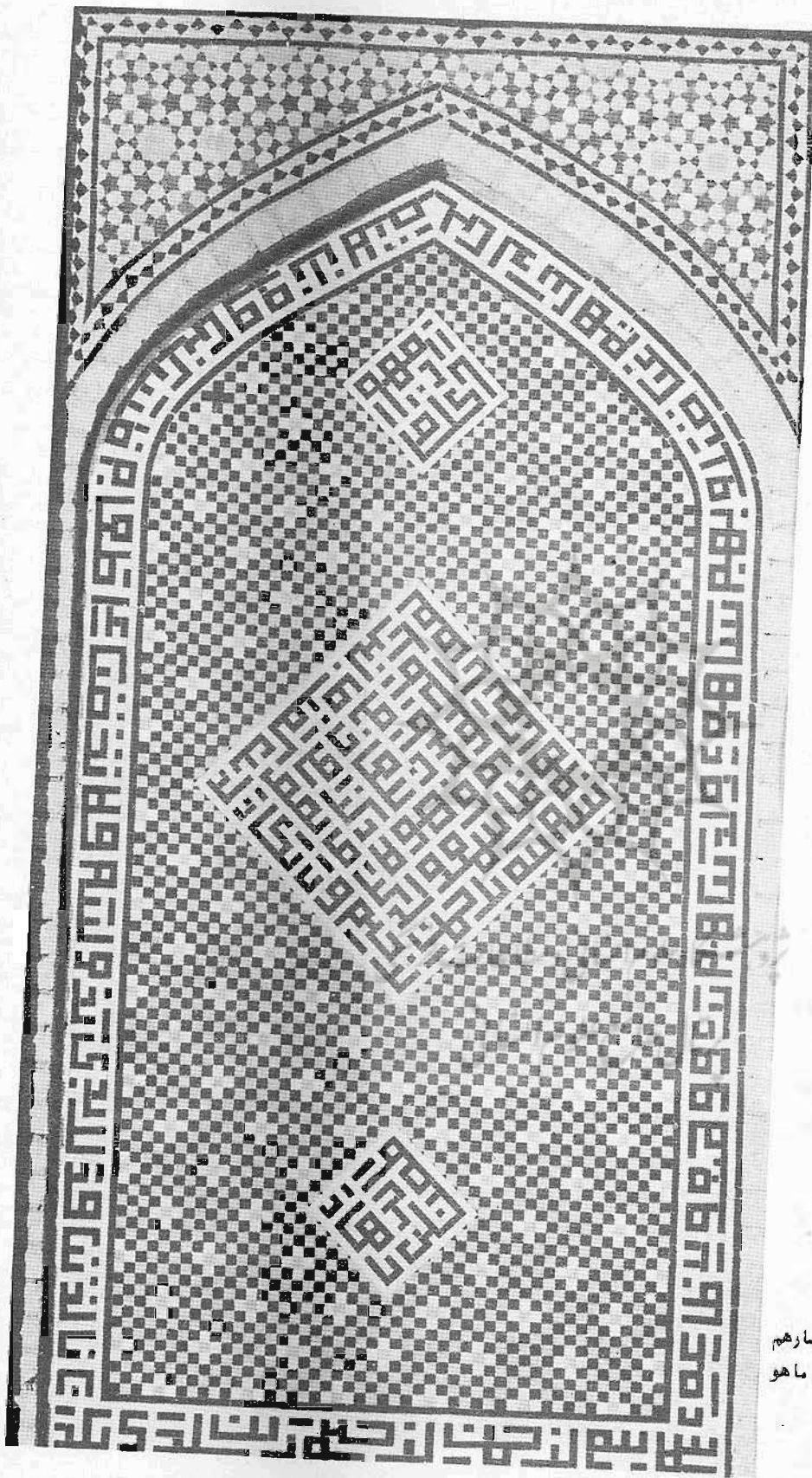
ایوان این گلدسته را پرداخت از حسن عمل
 سید محمد جعفر آن بدر اسم صدر ملل
 زهدش چو سلمان بی ریا رایش چو بیضا پریا
 رویش چو بستان با صفا خویش چو گلشن در عمل
 از سعی او شد با صفا مانده سعی صفا
 صحن فضایش چو منا لیکش بوادی ملل
 گلدسته آنک از صفا چون باغ رضوان بی نظیر
 ایوانی اما در بنا چون قصر کسری بی بدل
 از بعد چندین سال و نه فصل ربیع انجام شد
 خرم چو ماه فرودین فرخ چو آغاز حمل
 تاریخ اتماش یکی میخواست بانی گفتمش
 گاه نماز آمد بگو حی علی خیر العمل
 در طرفین ایوان شمالی، بعد از
 راهروهای ورودی، دو ایوان ساخته شده،
 که ارتفاعشان از ایوان وسط کوتاهتر
 است. کف این ایوانها با کاشی خشت

این کتیبه تاریخ ۱۳۰۸ به صورت «۱۳۸»
 نوشته شده، معلوم می‌دارد که کتیبه‌ها در
 سال ۱۲۵۷ به وسیله محمد باقر شیرازی
 نوشته شده، در سال ۱۳۰۸ هجری قمری،
 کاشیهای آن تهیه و نصب شده است.
 همچنین به خط نستعلیق طلایی بر زمینه
 لاجوردی رنگ نام خطاط اشعار به شرح
 زیر نوشته شده:
 «کتبه الاحقر اسدالله غفرله ستر
 ذنوبه ۱۳۰۸»

خط بنایی سه رگی - مسجد سید:
 «قال الله تبارک و تعالی انما یعمر مساجد الله
 من آمن بالله والیوم الاخر»

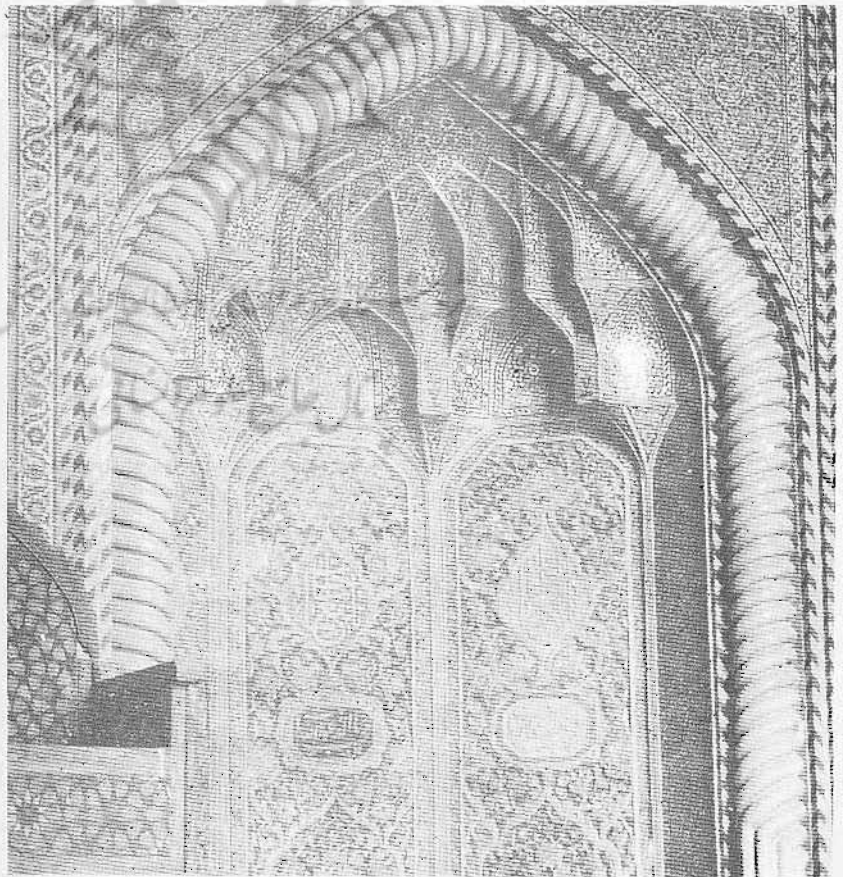
مسجد سيد « اصفهان » :
 مربع قناس وسط، خط بنايي ساده :
 بسم الله الرحمن الرحيم
 و ان يكاد الذين كفرو ليزلقونك، باصارهم
 لما سمعوا الذکر و يقولون انه لمجنون و ما هو
 الا ذكر للعالمين
 مربع قناس بالا : « يا كافي المهمات »
 مربع قناس بايين : « يا هادي المصلين »

فیروزه‌یی و سفید، که کاشی فیروزه‌یی آن زیادتر و کاشی سفید شبیه کارهای معنلی، منتهی در سطح وسیع، به ابعاد بزرگ، مفروش می‌باشد. سنگ ازاره دو ایوان از سنگ پارسی و داخل ایوان‌ها با کاشی هفت رنگ بسیار زیبا تزیین شده است. در ایوان غربی همه دیوارها و در ایوان شرقی دیوارها منهای دیوار شمالی با کاشیکاری تزیین شده‌اند. دیوار شمالی این ایوان، دارای دری است با نیم تنه چوبی و گره‌سازی بسیار زیبا و شیشه‌های رنگی که نور مقبره حجت‌الاسلام سیدشفتی را تأمین می‌کند و بر روی سنگ ازاره نصب شده است. با وجود اینکه در دوره قاجاریه، کاشی‌سازی در ایران، در حال رکود بود و روبه‌افول می‌رفت، کاشی‌های هفت رنگ مسجد سید اصفهان در نوع

معراب مسجد سید.

خود- در این زمان- بی‌نظیر ساخته شده‌اند. از این رو می‌توان گفت که هنرمندان در هر دوره‌ای منتظر فرصت بوده‌اند تا بتوانند هنرنمایی کنند و کارهای بهتر ارائه نمایند. این دو ایوان دارای کتیبه‌هایی هستند که کتیبه ایوان شرقی، در جنوب آرامگاه حجت‌الاسلام سید محمد باقرشفتی، به خط نستعلیق سفید برزمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ به قلم اسدالله رجالی و مورخ به سال ۱۳۱۸ هجری قمری به شرح زیر نوشته شده است:

هنا مصرع العلم والقدس والتقى
 هنا مطلع الانوار من جهة المعلى
 هنا بيت معمور و واد مقدس
 و جنت عدن انزلت جانب الترى
 هنا معدن التقوى و كنز قنوة
 هنا مخزن التوفيق و الرشد والهدى

(نظمه اقل الحاج میرزا فتح الله) ايا قبة النور من فيك ضاجع اباقر علم الله ام آية النهى ايا قبره ان الذى قد ضمنته بسحجة اسلام و منتخب السورى (کتبه اسدالله شهیر برجالى) تضمنت بحر الجود و العلم والكرم و واريت نورالله فى اظلم البدجى و زينها بالتقى سيد و لده ابو جعفر السامى مقتدى السورى سلت عن التاريخ قال كما بدا هنا مصرع العلم والقدس والتقى در پائین این اشعار و در سمت راست ایوان در دولوحه به خط نستعلیق سفید برزمینه کاشی لاجوردی رنگ دو مصرع شعر به شرح زیر نوشته شده است:

این بارگه نور جلی میباشد
 جاروب کشش حسینعلی میباشد
 هر کس که چو او برآستی خدست کرد
 شایسته لطف ازلی میباشد

در دو قسمت فوقانی دیوار ضلع غربی این ایوان، به خط ثلث زرد برزمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ برجسته، عبارت زیر آمده است:

«قال الله تعالى و ان المساجد لله
 فلا تدعوا مع الله احداً»

و در بالا و پائین عبارت فوق الذکر نوشته شده است:

«يا قاضى الحاجات» «يا كفى المهمات»
 کتیبه ایوان شمال غربی، به خط نستعلیق سفید برزمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ به شرح زیر است:

لمسجد اسسه اس التقى
 تم لسعی نجله نجم الهدى
 اسسه مؤسس العلوم
 اتمه تتم تأسيس النهى
 اسسه الحصن لدين الله
 اتمه الركن لشرع المصطفى

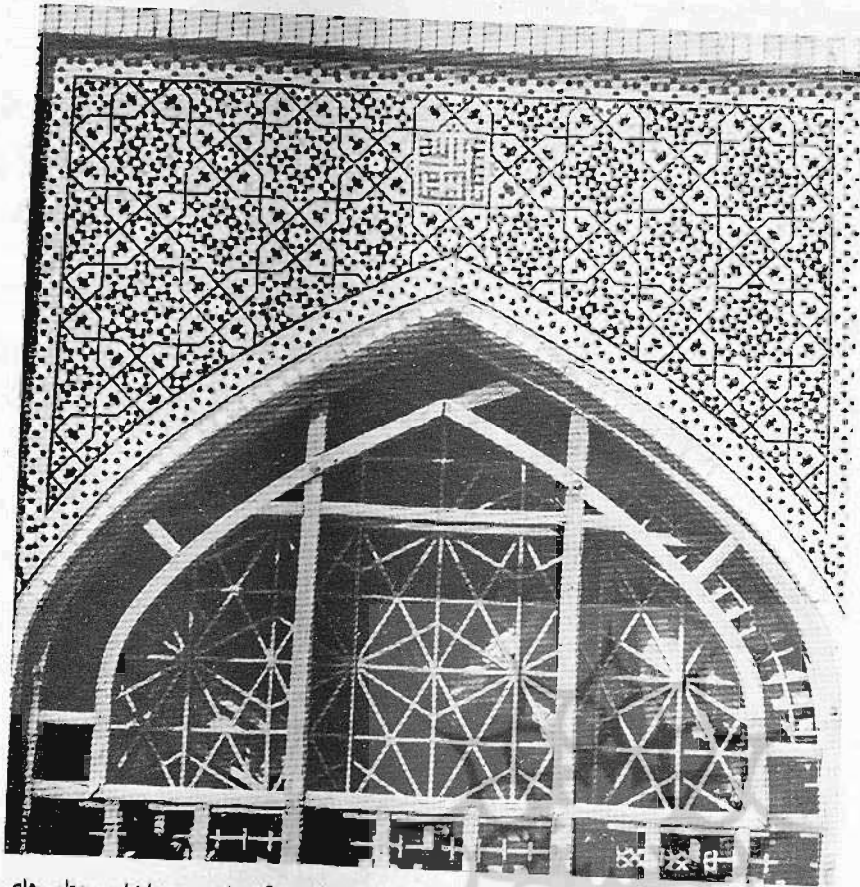
اسمه القمام استاد البشر
 اتمه الحلام مقتد الموری
 اسمه باقرانعلم المدين
 اتمه الجعفر ذوالمجد العلی
 اركانه من حجة الاسلام
 اتمام لتجله ركن التقی
 تاریخ هذا البيت الاتمام
 اطلبه من بيت الاخير المنتهی
 اسمه ركن الهدی مجدالتهی
 و جعفر سلیمة قید سعی
 «عبدالعاصی اسدالله رجالی غفرذنوبه»

در ایوان شرقی و غربی مسجد
 مطالبی که قابل ذکر می باشد به شرح زیر
 است:

ایوان غربی، که بین دو مهتابی
 شمال غربی و جنوب غربی ساخته شده،
 رفیع و در وسط در ورودی شبستان غربی
 و بعد از سنگ ازاره دیواره ها با کاشی های
 رنگارنگ که در دوپشت بغل بالای قوس،
 نقشی از شاهگروه در زمینه شش تند با
 کاشی های ایوان تزیین شده است. در
 کتیبه داخل ایوان، به خط ثلث سفید
 بر زمینه کاشی لاجوردی رنگ، شامل آیه
 ۳۰ تا نصف آیه ۴۵ از سوره اسری است.

ایوان شرقی، در جلوی مدرس واقع
 شده و ارتفاع آن به اندازه ارتفاع ایوان
 غربی و قرینه آن می باشد. در ورودی
 شبستان شرقی در وسط و بعد از سنگ ازاره،
 تمام ایوان از کاشی که در دوپشت
 بغل شاهگروه و در بالای در شبستان در
 طول ایوان و به عرض یک مترگرماسازی
 شده، بالای آن یک ارسلی از گره چوبی که
 نور ساختمان پشت را تأمین می کند، نصب
 شده است.

ایوان جنوبی با دیواره و سقفی رفیع،
 در جلوی شبستان زیرگنبد قرار گرفته، بر
 بالای آن ساعتی بزرگ با زیرسازی بسیار
 زیبا از آجر، ساخته شده است. ساعت

مسجد سید در اصفهان، شهرت خاصی دارد
 چون از صدای بلند آن تا فاصله زیادی،
 بهره می گیرند. در شب، که آرامش برقرار
 است، صدای زنگ این ساعت، از طرفی
 تا شهش و قبله دعا و چهارسوی علیقلی آقا
 و از طرف دیگر تا درب کوشک و مسجد
 رحیم خان می رسد. در زمانهای نه چندان
 دور، محله بیدآباد و قسمتی از محلات
 دیگر را نیز زیر پوشش صدای خود داشته
 است. معروف است که این ساعت به وسیله
 مرد نیکوکاری به نام حاج محمد ابراهیم
 ملکالتجار در سال ۱۳۲۳ هجری قمری
 از اروپا وارد ایران شد و به مبلغ هفت
 هزار ریال خریداری شده بود و در دوره
 تولیت حاج محمد باقر ثانی در بالای ایوان
 نصب گردید. در طرفین ایوان دوشبستان
 ساخته اند با دهانه هایی نظیر یکدیگر و
 داخل شبستان ها با ستونهایی از سنگ

پارسی با قطعه‌های بزرگ، مزین به مقطعی به شکل دایره تراشیده، روی آن سرستونی از سنگ پارسی نصب و با کلافهای چوبی ستون‌ها را به یکدیگر متصل کرده‌اند. سقف آن‌ها را به شکل طاق و چشمه از آجر پوشیده، فاصله بین آجرها را با گچ بندکشی کرده‌اند. دیوار اطراف و کف‌سازی این دوشیستان از آجر پوشیده شده است. در دیواره‌ها با چند مربع قناس روی سطح دیوارها در وسط دهانه‌ها، نوشته‌هایی با خط بنایی به شرح زیر می‌باشد. (ناگفته نماند که تعدادی از این نوشته‌ها در دهه اخیر از مدرسه چهارباغ گرده برداری و در دیواره‌های مسجد سید ساخته شده‌اند. مخصوصاً شبستان شرقی که در حال حاضر تعمیر شده، در دهانه‌های جلوی شبستان، درهایی نصب کرده‌اند، محل شبستان را برای مجالس سوگواری و عبادات دیگر مورد استفاده قرار داده است.) در یک مربع قناس با خط بنایی سیاه برزمینه سفید نوشته شده:

بالا و پائین با خط بنایی سیاه برزمینه زرد چنین آمده است: «یا رحمن». بر سطحی دیگر در یک مربع قناس با خط بنایی سیاه برزمینه سفید عبارات «لااله الاالله محمد رسول الله علی ولی الله» به چشم می‌خورد. در دو مربع قناس کوچک در بالا و پائین با خط بنایی سیاه برزمینه زرد، نوشته شده: «یا غفار». در یک مربع قناس با خط بنایی سیاه برزمینه سفید عبارت: «فیکیفیکهم الله و هو السميع العظیم» را می‌بینیم و در مربع قناس کوچکتر در بالا و پائین عبارت: «الحکم لله».

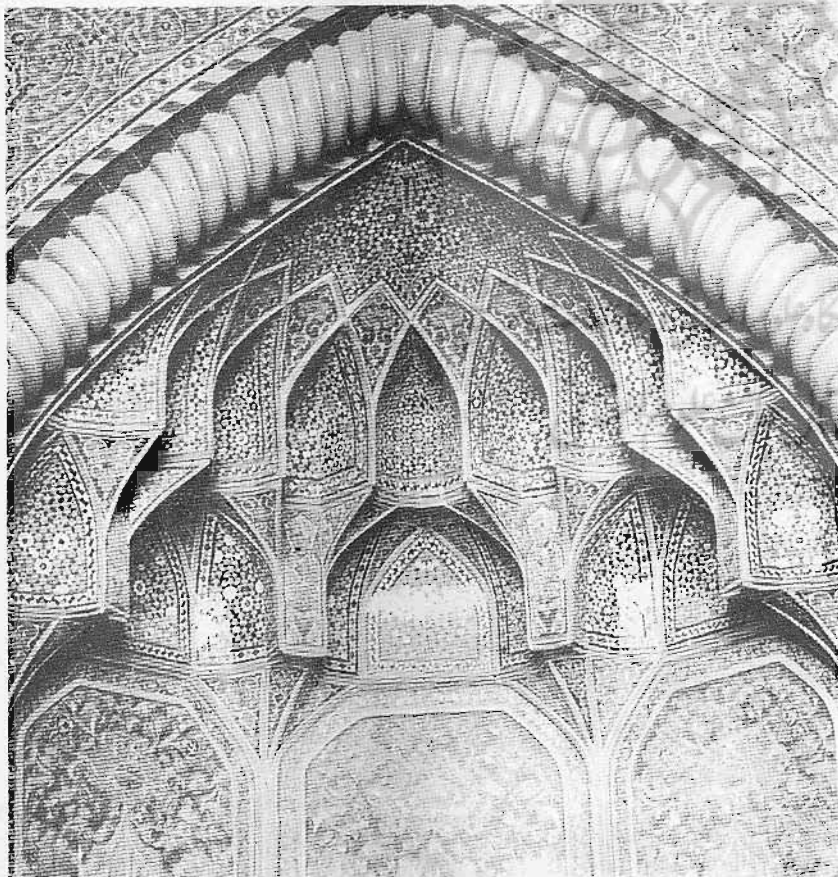
در جایی دیگر، سیاه برزمینه‌ای زرد: سورة توحید.

سیاه برزمینه زرد (پائین) بسم الله الرحمن الرحیم صدق الله العلی العظیم لاحول ولا قوة الا بالله العلی العظیم بالا و پائین «یا احمد».

«سبحان الله والحمد لله ولااله الاالله والله اکبر».

در دو مربع قناس کوچکتر در بالا و پائین مربع قناس بزرگ به طریقی که قطر مربع‌ها در امتداد یکدیگر قرار گرفته‌اند، با خط بنایی سیاه برزمینه زرد نوشته شده: «الملک لله»

بر دیواره‌های دیگر با خط بنایی سیاه برزمینه زرد در مربع قناس بزرگ نوشته شده: «الله، محمد، علی» که کلمه الله در وسط و چهار علی در اطراف کلمه الله و چهار محمد در حاشیه نوشته شده است. در دو مربع قناس کوچکتر در بالا و پائین نوشته‌اند: «یا رحیم، یا کریم» در جای دیگر در یک مربع قناس با خط بنایی سیاه برزمینه سفید می‌خوانیم: «لااله الاالله وحده لا شریک له» و در دو مربع قناس کوچک

گره کاری بالای سحراب مسجد سید.

ایوان جنوبی با کاشی کاری از خط ثلث، گل و بتد واسیمی تزیین شده است. کف آن از کاشی های خشت فیروزه‌ای مفروش و ازاره آن از سنگ پارسی و روی سنگها کاشی کاری انجام گرفته است. کتیبه خارجی ایوان که شامل دو اسپر و بالای قوس می باشد به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ در دو ردیف شامل سوره اسری تا آخر آیه ۲۵ است و قسمت آخر کتیبه به این عبارت ختم می شود:

«کتبه محمد باقر الشیرازی فی ۱۲۵۶»

در زیر کتیبه اقصی نمای فوقانی ایوان به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی رنگ در چهار لوح بزرگ عبارات زیر نوشته شده است:

«قال الله تعالی یا ایها الذین آمنوا

ان تنصروا الله ینصرکم الله فلا غالب لکم وان ینخذلکم فمن ذالذی ینصرکم من بعده و علی الله فلیتوکل المؤمنون. ان المتقین فی جنات النعیم. کتبه محمد باقر الشیرازی» آیه ۱۶. سوره آل عمران. لازم به یاد آوری است که در آغاز آیه کلمه الله در عبارت قال الله تعالی نوشته نشده است.

در بالای اسپرهای طرفین ایوان، اشعاری به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی لاجوردی رنگ به شرح زیر نوشته شده است:

خدو کشور دین شهریار خط ملت که کیوانش برد حسرت همی برخادم ایوان شه ملک سعادت حجة الاسلام آن کامد بدم چون عیسی مریم بکف چون موسی عمران با برش شد بنا این مسجد عالی به آن نزت که باشد هر شبستانش نظیر روضه رضوان

سرد کر کعبه اش خوانی که شد سرکار اتمامش سمی زاده آزر سلیل خواججه کیهان چو شد معمور این معبد هلال از بهر تاریخش بگفتا شد بنای کعبه ثانی با صفا هان ۱۲۵۵

(سمی زاده آزر، سید ابراهیم کابلی عموزاده مرحوم سید حجة الاسلام بوده و سرکاری اتمام ساختمان مسجد را بهمهده داشته است).

کتیبه داخل ایوان جنوبی به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ، بعد از عبارت «قال الله تعالی» آیات ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۱۷ از سوره رعد و آیه های ۳۱، ۳۲ و ۳۳ از سوره ابراهیم است و قسمت آخر کتیبه به عبارت زیر ختم می شود:

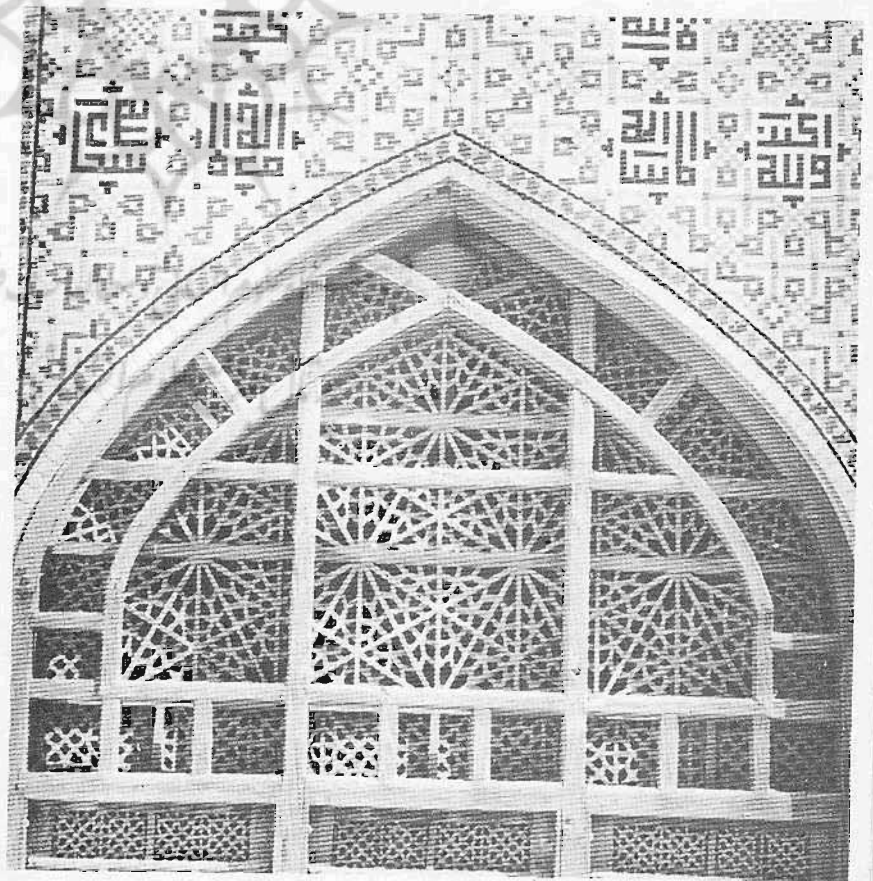
«صدق الله العلی العظیم کتبه محمد باقر الشیرازی سنه خمس و خمسن و مائین بعدالف ۱۲۵۵».

استادان کاشی ساز مسجد

در قسمت پایین حاشیه دواسپر این ایوان، نام استادان کاشی ساز مسجد به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی لاجوردی رنگ به شرح زیر نوشته شده است:

«عمل کمترین معصوم فی ۱۲۵۵»
در قسمت پایین کاشیکاری های هلال مدخل ایوان به محوطه زیر گنبد، در حاشیه ای کوچک به خط نستعلیق لاجوردی رنگ بر زمینه کاشی سفید چنین می خوانیم:

«عمل کمترین آقا جان ۱۲۹۹».

گره معقلی و خط بنایی بالای اسری مسجد سید.

در داخل ایوان‌های کوچک فوقانی به خط بنایی مشکی معرق برزمینه سفید نوشته شده:

«یا من هو خالق لكل شیء» «سبحان ربی العظیم و بحمده»

«سبحان ربی الاعلی و بحمله».

شبستان زیرگنبد شبستانی است چهارگوش که در بالا با گنبدی پوشیده شده است. ازاره آن از سنگ پارسی به ارتفاع تقریبی یکمتر و بیست سانتیمتر و کف آن از کاشی خشت فیروزه‌یی مفروش می‌باشد. در جنوب شبستان، محراب اصلی مسجد قرار دارد که به شرح آن خواهیم پرداخت. در طرفین دوفروفتگی به شکل درگاه با کاشی‌های رنگارنگ گره‌سازی، تعبیه شده است. دیواره‌های این شبستان پوشیده از کاشی‌های رنگی و نقش‌های متنوع از گره‌سازی، گل و بته و... می‌باشد در گلوبی گنبد کتیبه‌ای به خط ثلث سفید برزمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ شامل سوره جمعه است و قسمتی از آن به عبارت زیر ختم می‌شود:

«کتبه محمد باقر الشیرازی ۱۲۸۸»

بر کاشی دیگری چنین می‌خوانیم:

«اللهم اغفر لمحمد اسمعیل» در اطراف هلال‌های چهارگانه اطراف محوطه زیرگنبد به خط ثلث سفید، بعد از جمله «قال الله سبحانه تبارک و تعالی» آیات ۴۰ تا ۸۵

از سوره مریم نوشته شده که به عبارت زیر ختم می‌شود:

«صدق الله العلی العظیم کتبه محمد باقر الشیرازی ۱۲۹۸»

در جنوب شبستان، زیرگنبد، محرابی ساخته‌اند که ازاره آن از سنگ پارسی است و از روی سنگ با کاشیکاری هفت‌رنگ با گل و بته‌یی بسیار زیبا محراب را تزیین می‌کند. نبش خارجی محراب را از روی سنگ، با کاشی پیچ فیروزه‌یی رنگ تزیین کرده‌اند و در داخل محراب، به خط ثلث و نستعلیق بر کاشی برجسته در بین گل و بته‌ها، سه بار جمله: «یا سابع المناجات» و سه بار جمله: «یا مجیب الدعوات» نوشته شده، در زیر یکی از لوح‌ها تاریخ اتمام آن (سال ۱۲۹۴ هجری قمری) مرقوم می‌باشد. سقف زیر قوس محراب از شروع قوس، قطار بندی است و روکش آن را با کاشی‌های بسیار زیبا گره‌سازی کرده‌اند، که یکی از بهترین کارهای کاشیکاری قرن ۱۳ می‌باشد.

در دو شبستان شرق و غرب گنبد، دو محراب کوچک ساخته شده، که کتیبه محراب کوچک سمت راست، به خط ثلث شامل آیه اول تا دهم از سوره علق است و در داخل قطارهای محراب به خط بنایی مشکی، برزمینه سفید، نام کاشیکار این قسمت به شرح زیر نوشته شده:

«عمل استاد حسن بن استاد علی»
در محراب کوچک سمت چپ، به خط ثلث از ابتدای آیه یازدهم سوره علق تا آخر این سوره نقل شده و آخرین آیه آن که پس از آن سجده واجب هست، در کتیبه، به این ترتیب نوشته شده است: «و اس ج د و ا ق ت رب» قسمت آخر کتیبه نیز به عبارت زیر ختم می‌شود:

«صدق الله العظیم و النبی الکریم»
کتبه عبدالجواد ابن عبدالحمید ۱۲۹۷»
* این بیت در سایر بناهای تاریخی اصفهان، از آن جمله در مدرسه کاسه‌گران و مدرسه قم به شرح زیر نوشته شده است:

«خورشید گهی بدر شود گاه هلال
گر عکس دهد بنامه در نجفش
* * *

در بسیاری از شعرهای نوشته بر کتیبه‌ها و دیوارهای مسجد سید، همانگونه که در متن ملاحظه می‌شود، مصاریمی چند، با وزن درست عروضی همگون نیست. بدون شک خواننده مجله، این ناهمگونی گاه بگاه وزن شعرها را بی‌آنکه افتادگی حروف چایی یا ایراد خود نوشته، بداند، درخواست یافت (مجله موزه‌ها)

* * *

منابع تحقیق

- ۱- بنای موجود مسجد سید
- ۲- آثار گنجینه هنری اصفهان دکتر هنرفر
- ۳- آثار ملی اصفهان رفیعی مهرآبادی

